

évtizedekben kialakult-kialakított reflexek is, amelyek szerint minden olyan politikai-szellemi jelenség, amely nem fér bele a monolit ideológiai sémába, valamiképpen negatívnak, korcsnak, „leküzdendő”-nek, meghaladottnak, elítélendőnek minősül. E körbe tartozott természetesen a népi-urbánus vita is.

Nos, a kérdés lényege *ma* alighanem az, hogy ha ez a szembenállás egy normálisan működő demokráciát is jelent (amelyben *valódi* értékek helyét kell megtalálni), akkor hasznos lehet; ha viszont szétszóró erőként működik, akkor nyilván nem lehet hasznos. A *Századvég* körkérdéseire válaszolók rendre meg is fogalmazzák ebbéli véleményüket. Ezeknek summája az, hogy az *ideális* állapot nyilván az volna, ha *mindkét* eszmei irányzat *valamennyi értéke* helyet kaphatna a ténylegesen is érvényesülő politikai programokban, azaz: valamiféle kiegyezés, konszenzus, szintézis volna kívánatos. Természetesen e kívánalom jogossága nem vitatható, mégis talán konkrétabb és gyakorlatiasabb *programokra* lenne szükség. A magunk részéről e programok és perspektívák felvázolói közül leginkább Szelényi Ivánnal értünk egyet. Szelényi a Bibó-féle 1945-ös „harmadikutas” programot és a baloldali populista hagyományt ma is időszerűnek tartja. „Bibó víziója — írja Szelényi — egy olyan magyar fejlődés volt, mely végrehajtotta volna a radikális földreformot, mely védte-serkentette volna a hazai kisvállalkozást, mely megakadályozta volna, hogy a hazai gazdaság a nyugati nagy korporációk függvényévé váljon, mely kifejlesztett volna egy népes hazai polgárságot, egy jól fejlett népjóléti állammal.”

Valóban: ez a „harmadikutas” program nem csak 1945-ben volt reális és kívánatos, de ma is az — és alighanem holnap is az marad.

KISS FERENC

A „Hajszálgyökerek” fogadtatása

A Könyvvilág 1971 februári számában Keresztury Dezső ismertette, méltatta a közelenesen megjelenő Illyés-gyűjteményt, a *Hajszálgyökereket*. Nemsokára meg is jelent. Váratlanul nem érte sem a közéletet, sem a szakmát, mert anyagának legfrissebb, legrobbanékonyabb rétege, a sorskérdéseket bogozó esszék évek óta izgalomban tartották az olvasókat s a politikát. Zömük a párt vezető lapjában, a Népszabadságban jelent meg a közeli esztendőök során, s nem lehetett tudni, milyen megfontolások alapján.

Termékeny bizonytalanság volt ez, mert azt a vélekedést táplálta, hogy egy nagy kísérlet tanúi vagyunk, melyet a politika is csak lezajlása után, s eredményei felől akar majd értékelni. A kötet megjelenése előtti pillanatban azonban történt valami, ami a nyitott és bizonytalan kimenetelű folyamatban cezúrát alkotott, a recepciót kényes választás elé állította. Ezt is Illyés kezdeményezte. Arról a levélről beszélek, melyet 1971. február 14-én Lukács Györgyhez intézett, s amelyet a Népszabadság A „*sorsproblémák*”-ról címen a szerkesztőség vitairatával együtt közölt.

A sorsproblémák idézőjelei már sejtették, hogy Illyés nagy kísérletének hitele iránt kétségek támadtak. Az pedig, hogy nem Lukács György, s nem is valamelyik tanítványa jegyezte a választ, baljós sejtelmeket támasztott. Ehhez képest ez a szerkesztőségi állásfoglalás bizvást mondható toleránsnak. Illyés sebtisztító, a nemzet iránti felelősség ügyében

---

Az Illyés Gyula 80. születésnapjára rendezett tudományos ülésen elhangzott előadás szövege.

kifejtett munkásságának nem csak konstruktivitását ismeri el, de lényegre tapintó észrevételeiről, előmozdító sugallatairól is megbecsüléssel szól. Sőt — híven az évek óta zajló együttműködés gyakorlatához — a költő által tudatosított bajokról egyértelműen kijelenti: „A levélben érintett gondok a mi gondjaink is.” Am a állásfoglalás, noha címe is ez: *A gondok közösek*, lényegében polémia, s úgy a gondok súlyának mérésében, mint a teendők kijelölésében más szemléletet tükröz, mint Illyés esszéi. Mindenekelőtt tagadja, hogy a szóban forgó kérdések megoldását a mai politika is a régi messianizmus szellemében képzelel el, vagyis azt hiszi, hogy a szocializmus automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdéseket is. A mai politika — mondja az állásfoglalás — „sokoldalú cselekvéssel” igyekszik „erősíteni mindazokat a feltételeket”, melyekbe a társadalom összetartó erői gyökereznek, így segíti a szomszéd államokban élő magyarságot is, „mindenekelőtt a jó példa mutatásával”. — Maga Illyés a mára felhalmozott bajokat ebben a Lukács Györgyhöz írott levélben sem írja a szocializmus számlájára, a küzdelmet azonban, melynek szükségét tudatosítja, kétségtelenül erőteljesebbnek képzelel.

S a nézeteltérés lényege is ebben van. Nem abban, hogy a magyar állam és annak politikája csodavárással térne ki a teendők elől, hanem a cselekvés szükségének, hatékonysági fokának elképzelésében. Az *állásfoglalás*, úgy véli, az a tény, hogy szocialista rendszerben élünk, s a szomszéd országok is abban, bajaink súlyát és gyógyításuk lehetőségét is meghatározza. Kedvezően. Ezért nincs okunk tartani tragikus veszedelmektől. Illyés diagnózisainak gyöngéje — mondja az *állásfoglalás* — az, hogy noha Illyés maga is tudja, bajaink a szocializmus kedvező viszonyai között gyógyíthatókká válnak, tehát nem egy magyar végzet tünetei, „mégis azt a benyomást kelti, hogy még nem állít megfelelő gátat a sorsproblémák mitizáló értelmezése elé.”

A fogalmazás finom, mondhatjuk: gyöngéd, de így is alapszöveg, mustármagszerű, mely a *Hajszálgyökök* recepciójának vezérmotívumává izmosodik. Éppen ezért igazolására is oda kell figyelni. Ennek folyamatában néhány, Illyés által is súlyosnak vélt tünet magyarozatára kerül sor. Arra például, hogy az öngyilkosságok száma azért emelkedik, mert kedvezőtlen a lakosság korösszetétele, vagyis a társadalom előregedése miatt, s még ez a tendencia másként érvényesül vidéken, másként a fővárosban. Belejártszik az urbanizáció, a társadalom átrétegződése, s más olyan tényezők, melyek nálunk, s máshol is a fejlődés elkerülhetetlen velejárói. Mindezeket egymásra ható összefüggéseik szerint látni és érteni — ez a *demitizáló* szemlélet biztosítéka. Ami így átvilágítva kezelhető baj, enélkül „morbus hungaricus”, speciális „magyar átok”, „megoldhatatlan sorscsapás”.

Gondolatmenetem rendje nem engedélyezi, hogy ezen a ponton jelezzem az Illyés aggodalmaival szembehelyezett módszer gyöngéit, csak jelzem, hogy vissza kell rá térnünk. Vissza kell rá térnünk azért is, mert a *Hajszálgyökök* bírálatainak zöme is, kivált az Irodalomtörténet, az Élet és Irodalom, az Új Írás, a Napjaink, s a Népszabadság ezt a *demitizáló* erőt véli Illyés esszéiben bizonytalannak. A sorrend az oppozíció élességének fokát jelzi, mert a fő érv közössége s a közös szóhasználat ellenére ezek a bírálatok sokban különböznek is egymástól. Így is mondhatnám: szuverén módon, ki-ki a maga ízlése és színvonala szerint mondja ugyanazt. Amiből önként következik, hogy az „ugyanaz” nem is lehet egészen ugyanaz. S ebben a fogadtatásban éppen az a legérdekesebb, ahogy a kritikus egyéníti az alapszöveget.

Intenciót ehhez az egyénítéshez a Népszabadság állásfoglalása, s maga a *Hajszálgyökök* is kínál. A Népszabadság az illyési munka értelmét, létjogát elismerő igenjeivel, a tiszteletes hanggal, a *Hajszálgyökök* pedig a maga műfaji sokrétűségével, a benne, benne is tüdőklő szellem, a mester varázserejével.

Az Irodalomtörténet kritikusa, Szigethy Gábor számára ez a szépírói jelleg válik a vita szerkezeti bázisává. Voltaképpen egy régi patentet működtet, némi módosítással. Az eredetét Gaál Gábor alkalmazta, mikor Németh László regényeit esszéi, illetve eszméi kritikáiként interpretálta. Szigethy a szépírói szemmel felfedezett példák, a valóság

látványából, a spontán élményekből fejlődő gondolatokban, az igazság küzdelmes keresésének izgalmában látja Illyés erejét. De úgy véli, az így felismert igazságok nem teoretikus érvényűek, sőt azzal, hogy Illyés az empirikus, szépírói szférából át-átlendül a teória mezejére, zavart támaszt, rövidzárlatot tisztázatlan fogalmi közt. E felfedezését aztán háromszor megismétli, de fel is oldja azzal, hogy nem is szabad Illyésen teoretikus igazságokat kérni számon. (It 1972. 2. 500–505.) Abody Béla az Új Írásban úgy mondja ezt, hogy költőnk „természeti jelenség”, tehát mozdíthatatlan, így elemzésre sem ingerel. (Új Írás, 1971. 7. sz. 109.) Szigethy bírálatait igazolandó — példákat is prezentál. Okfejtése hosszadalmas, lényege az, hogy Illyés — fogalmainak tisztázatlansága miatt — képzavarba bonyolódik, s összemossa a fogalmakat is, amikor azt írja, hogy Rákócziék számára az ország még „úrságot” jelentett, tehát a nemesek hazáját; a nemzet a nemes magyar nemzettel volt azonos, míg ma a közös nyelv a nemzet legerősebb köteléke. Szerepel Illyés metaforáiban az *edény* szó is, a nemzet legátfogóbb kötelékeként. Szigethy ennek illeszkedési, illeszthetési nehézségeit kifürkészve jut ama következtetéshez, hogy itt minden fogalom felesel a többivel. De eljut messzebb is, mert úgy véli, hogy aki így eltúlozza a nyelv jelentőségét, „elzárkózik a társadalom belső harcaitól, másfelől viszont az emberi kultúra egyetemességétől határolja el a fogalmakat.” Továbbá, ha tényleg a nyelv volna a legerősebb kötelék, akkor a kanadai Kossuth-kör búsmagyarjai közelebb állnának hozzánk, mint a hazai románok, az erdélyi magyarság pedig árván maradna saját hazájában. „A kettős kötődés lehetőségét (pedig) ez a megfogalmazás nem tartja lehetségesnek. S ez végül is azt jelenti, hogy sem a nép, sem a nemzet, sem a haza, sem a közösség Illyés Gyula megfogalmazásában nem olyan fogalmak, melyeknek a nemzeti nyelven kívül más töltő- és kötőanyaga lehetne.”

Amit Szigethy a fogalmak „zúrzavarából” vélt kiolvashatni, Fenyő István szerint abból a szemléleti hibából, anakronizmusból ered, hogy Illyés a múlt század nemzeteszmenyéhez kötődik, a polgárhoz, noha a megváltozott világkép, s a mai ember csak a proletár nemzetköziség szellemében teljesebb. „Néhány évvel, évtizeddel ezelőtt — írja Fenyő — az volt a jó magyar ember, aki hazája sikereit magáénak tekintette. 1971-ben viszont már az, aki egyenértékűen örül a szovjet, a cseh, lengyel stb. testvéri sikereknek is.” (*Nemzeti érzés és szocializmus*. Napjaink, 1971. 5.) Illyés azért rekedt ki ebből, mert Vörösmarty, Petőfi nemzetalmát igyekszik folytatni ma, amikor...” (Tovább nem idézem.) Végső mérlegében aztán az avult gondolatok és reveláló felismerések halmazán túl az emelkedik ki időtálló pilléreként, amit Szigethy is tiszta értéknek vél: „a pártatlan nyelvi művészet”, s a közösség igazságáért küzdő lelkiismeret.

Ez a nyelvművészet tartja fogva a Népszabadság kritikusat, Kovács Sándor Ivánt is. (I. Gy.: *Hajszálgökök*. 1971. június 13.) Olyannyira, hogy ha elismétli is az *állásfoglalás* tételeit; hogy szocializmusban élünk, a szocialista világ teljes jogú tagjaként, s hogy a „Hajszálgökök egybefűzte közös dolgaink például ebből az egyetlen lehetséges történeti-reálpolitikai nézőpontból demitizálhatók”, s ha sürgeti is a szakkritika válaszait — mindezt nem polémikus éllel, nagyon rövid terjedelemben, hogy aztán rátérhessen az ütközőpontoktól mentes írások méltató ismertetésére. Leghuzamosabban a Tanácsköztársasághoz való hűség dokumentumainál időzik, s aztán a stílus értékeinél. Még a pontosvessző használatának is külön figyelmet szentel.

Mindebből nyilvánvaló: a februári *állásfoglalás* után a Népszabadság nem látta szükségét új, élesebb vita kezdeményezésének. S ezzel a *Hajszálgökök* recepciójának legfontosabb elágazásához értünk. Láttuk, az Irodalomtörténet és a Napjaink kritikusai még követni igyekeztek az állásfoglalás példáját, s Illyés gondolkodói hitelét csak bizonyos pontokon találják gyöngének, de hogy idegen lenne tőlük a *Hajszálgökök* szelleme, ennek nem adják jelét. Fenyő például így kezdi bírálatait: „Özondús levegőnek, eső nyomán felélénkült föld illatának van olyan, szellemünket felfrissítő ereje, mint egy Illyés-kötetnek”. S ennek az „özondús levegőnek” a mámorát azután is érzi, miután Illyés nemzetfogalmát avultnak találta.

Abody olvasói élménye organikusabb és drámaibb. (Új Írás, 1971. 7. 105–110.) Bevallja, hogy a könyvvél való találkozásának első felvonása az idegenség jegyében zajlott. Aztán? Hogy aztán mi lett, mit gondol ma arról a vitáról, mert Illyés sebtisztító esszéi körül támadt bírálat folső jelentésrétegeből ez nem olvasható ki. Azért nem, mert Abody úgy véli, hogy ami zajlik, az *kozmpolitizmus és nacionalizmus* vitája. Illyést helyenként úgy interpretálja, hogy a nacionalizmus képviselőjének lehessen hinni. Aztán egy tömör mondattal kiemeli ebből a szerepből. Ezután — eléggé váratlanul — a két pólus egyikére, a kozmpolitikák helyére a marxistákat helyettesíti be — nyomatékosítva ezt egy Kádár Jánostól származó gondolattal: „...söpörjön mindenki...” — természetesen Illyéssel szemben. S mikor azt hinnők, hogy ezzel lezárul az elhelyezés művelete, olyan tüzetesen ismerteti a „söpörjön mindenki a maga háza előtt” gondolat lehetséges korrekcióját, s olyan hiteles ez a korrekció, hogy valóságos meglepetés, mikor kiderül: ez is Illyésé. Abody nem is tagadja, hogy ő fölötte áll ennek a vitának. Idézem: „...nehéz itt okosnak lenni, ha a névsorokon, s a kínált eszméken, leírt szavakon és öv alatti célzásokon végigtekint az ember.” Azt lehetne tehát hinni, hogy a szembenálló nézeteket ez a kívülálló fölény rendezi egymással felelő, de egymást kiegészítő, egyenértékű szólammokká. Erre vall az is, amit az előbb említett okos érvek ismertetése után mond: „Ez így teljes. Ez Illyés sokszor vitatható igazságának az érvényes, súlyos, történelmileg hiteles, korszerű oldala. Kell, aki ezt a szólamot is fújja...” Ám ha az olvasó azt hinné, Illyés művének egyik, legalább egyik oldala mégiscsak hiteles és korszerű, a következő szakasz kijozánítja: nehéz idők „képződménye” ez a nemzetfogalom, születésekor oltalom lehetett, de akkor is „túlságosan nyitott volt egyfelé, s túlságosan zárt másfelé”. (Szigethy úgy fogalmazta ezt, hogy a kanadai búsmagyar emigráns befelé, a hazai román nem.) Világosabban szólva, de Abody szavaival: „Egy sok vonatkozásban lezárt szakaszt fejeznek ki” ezek az esszék, s Illyés maga is, és egész műve inkább „történelem”, mint „vitapartner”, természetesen a szó legnemesebb értelmében. Utóbb aztán mégis „hatóerő”-nek, „inspirátor”-nak mondja ezt a „mozdíthatatlan, formai elemzésre nem ingerlő természeti jelenség”-et, de ebben nincs semmi ellentmondás — ezt már én gondolom —, hiszen szobrok is inspirálhatnak, a cédrusok is. Eszerint jelöli ki Abody az illő és célszerű magatartást is. „Tessék vele vitatkozni és tessék békén hagyni. Nehéz ezt összehozni, de megéri, ez jár neki. S úgy tisztelni, kinek-kinek személy szerint is, mint államunk tiszteli és szereti.” Aztán a költő nagyságát hangsúlyozó mondataival s a groteszk védelmében produkált vitapasszussal példát is ad a kívánatos magatartásra. Megörzi tehát a vitán kívül, illetve felül álló szemléző pozícióját, de Illyést az államtól, ahogy ő mondja: „államunk”-tól és napjaink cselekvő eszméitől olyan távoli oromra helyezi, mint Fenyő, aki tételesen is avultnak minősíti költőnk nemzetfogalmát, vagy Szigethy, aki a szépírói módszerrel felfedett igazság teoretikus érvényét vonja kétségbe. Vigaszul azonban egy mellékmondatban elárulja, hogy miként államunk, öregkorára ő is megszerette Illyést.

Az Élet és Irodalom kritikusa, Koroknay Zsuzsa érzelmeit nem indította ilyen metamorfózisra a *Hajszálgyökerek*, viszont elismeri Illyést vitafélnek. Ez nem élc: a kritika leütéseiből, hanghordozásából a vitafél-önérzet lépten-nyomon kiütözközik. Írásának címe is ez: *Egyetértve és vitatkozva* (1971. április 24.). Egyetért abban, hogy a nemzet világszerte közösségi keret, s ezt a keretet korszerűvé kell tenni. Ezután azonban egyre több kétsége támad, ahogy ő írja: valami „furcsa bizonytalanság” fogja el. Aztán teljes határozottsággal előadja, hogy Illyés aggodalma mind a demográfiai mutatók értelmezésében, mind a deheroizálás bírálatában „túlságosan misztikus”. Az öngyilkosságok száma például Svédországban is igen magas. Mi a magyarázata — kérdi — ennek a különös egyezésnek? Az okokat „egészen másképp” kell keresni, mint ahol, s ahogy Illyés keresi. Biztos, hogy a deheroizálás ebben nem vétkes. Nem is tudható, kikre gondol Illyés. Amennyiben azokra, akik Magyarországnak a második világháborúban betöltött szerepét bírálják, akkor a tények nem igazolják. Illyés tehát a korszerű nemzettudat alapjával, a reális szemlélettel kerül szembe.

Ez is kolumnás cikk, a Koroknayé, itt csak a lényegét idézhettem, de talán így is kitetszett, hogy a magyarság demográfiai mutatóihoz fűzött illyési gondolatok hitelét Koroknay is azért vonja kétségbe, mert Illyés adós marad a konkrét, a szociológia módszerével is tetten érhető okok elősorolásával (iparosodás, urbanizálódás, átrétegződés stb.). Ebben tehát a Népszabadságban alkalmazott érvet ragozza tovább, de összeszövi a Nemes György szerkesztette Élet és Irodalom legbensőbb ügyével, a deheroizálás védelmével, s minősítéseiben sokkal határozottabb. A Népszabadság még csak a mitizálás ellen emelt gondolati gátak erejét kevesellte, itt viszont már a „sorskérdések” szó is gyanús, a szemlélet alkalmatlan a bajok átvilágítására, a „diagnózis” „túlságosan misztikus”.

Előbb a Népszabadságban közölt *állásfoglalás* elágazásáról beszéltem, most azt kellene eldöntenem, elágazás-e valóban az Abody s kivált a Koroknay cikke, vagy ugyanannak a folyamannak zavarosabb szakasza. Válaszolni nem könnyű. Mint ismeretes, Illyés és az Élet és Irodalom viszonya 1976-ig teljesen elromlott. A folyamat dokumentumait idézhetném, de erre itt nincs idő, és szükség sincs rá. Fontosabb, hogy a sorskérdéseket bogozó Illyés-cikkek egy idő után a Népszabadságból is kimaradtak, elmaradtak. Ezek új gyűjteménye, a *Szellem és erőszak* 1978 óta raktáron hever. Kézenfekvő lenne tehát azt hinnünk, hogy a művelődéspolitikai bázisának szélesítése közben nem oda érkezett, ahova indult: szándéka ellenére messze került Illyéstől, s közelebb a deheroizálás szakembereihez. Láttuk, hogy a *Hajszálgyökerek* politikumát még milyen tapintattal és szükszavúan intézte el, mondhatnók: kerülte meg a Népszabadság kritikusa 1971-ben. Politikuma helyett stílusában merült el. A *Minden lehet* című versgyűjteményről szólva azonban 1973. október 6-án egy másik kritikus ugyanebben a lapban ilyen kérdéseket szegez egy versnek, a *Koszorúnak*: „De a teljes igazság vajon ez? Vajon a magyar nyelv csak az »összemosolygás nyelve«? Lényeg-e, hogy a »kassai zugárus, bukaresti cseléd lány, bejrúti prostituált szüle-hívó nyelve«? Tudom, egyetlen verstől nem szabad a valóság teljes tükrözését számon kérni, de ha a költő maga támaszt ilyen igényeket, akkor tovább kell kérdeznünk. A magyar nyelv nem volt-e a Kassa mellett élt Fábry Zoltán nyelve is, akinek életművét mégiscsak a Csehszlovák Szocialista Köztársaság ismerte el, adta ki? Vajon a magyar nyelv nem nyelve-e a romániai magyar színházaknak, nagyszerű irodalomnak, két romániai kiadónak is? És vajon lehet-e hasonlítani a köteléket, amelyet a nyelv egy bejrúti utcalánnyal is megteremthet, mondjuk, azzal a köteléssel, amely bennünket, a Magyar Népköztársaság állampolgárait egybefűz...” (*E. Fehér Pál: A tél ellen örök forradalomban.*)

És mégis, mindezek ellenére sem mondható, hogy a művelődéspolitikai besodródott ebbe az utcába. Egy mű recepciójának tartalmát, kivált, ha hatása nemzeti irányú, nem lehet a reá szorosan vonatkozó recenziókból hiánytalanul kiolvasni. A *Hajszálgyökerekkel* is az történt, hogy miközben a kritikák zöme eszméinek érvénytelenségét bizonygatta vagy deklarálta, gondolatai roppant gyorsasággal szétáramlottak a közgondolkodás legtávolabbi szféráiba. Szerzőjük előadhatta azokat a televízióban, szaktanulmányok, újságcikkek lépten-nyomon reá hivatkoztak, a határokon túli, nagyon megosztott, s folyton civakodó magyarság legműveltebb, leghaladottabb szellemei benne kezdték tisztelni a csillagot, melyre figyelni érdemes. A *Hideg napok* szerzője megírta a *Parázna szobrokat*; a *Komország katonáit*, Csoóri esszéit órák alatt megvásárolták az olvasók, a *Beatrice apródjait* pedig már úgy ünnepelte a kritika, mintha nem is a *Hajszálgyökerek* szerzője alkotta volna, noha problematikájukban sok az érintkezés. Az identitáskutatásba bekapcsolódott a történettudomány is, megindult a História, kényesnek ismert kérdések egész sora szabadult ki a tilalmas témák bugyrából, s a létkérdések megoldásait szorgalmazó közös vállalkozások olyan idült szerencsétlenségek fölött gyűjtöttak jó reményt, amilyen a népi-urbánus ellentét. E jelenségsor ereje és aránya akkor volna érzékelhető, ha összetevőit olyan tüzetesen tárhatnám fel, mint a recepció közvetlen dokumentumait. Erre itt nincs mód, de helye a gondolatmenetben itt volna.

A *Hajszálgyökerek* és a közgondolkodás viszonya tehát merőben másként alakult, mint

ahogy a kritika alapszólama sugalmazta. Oka lehetett ennek a felületeség is, mely az idézett írásközből kiütközött. Föl sem ötlött a szerzőkben, hogy talán Illyés is ismerheti az öngyilkosságok, a születések, az alkoholizmus riasztó mutatóinak okait, s ha mindent megmagyaráznak is neki — mi miből ered —, a svéd helyzethez vagy a szomszéd országok hasonló fejlődészavaraihoz mérten még így is marad — abban, hogy itt minden összejött — valami sajátos. S ha ő is elsősorban az erkölcsi-szellemi kondícióra figyel, s annak „meghibásodását” pontosan érzékeli, ebből a lényegyet megragadó diagnózisból a magyarázatokhoz zavartalanul eljuthat, akinek az a dolga. S ha igaz is, hogy a baj, melyet Illyés észlel, nem másíthatatlan magyar végzet, a magyarázatok nem szüntetik meg az okokat, s az évszázados távlat, melyre Illyés bírálói hivatkoztak (először a *Tiszták* egyik kritikájában öltött alakot ez a ráérős vigasz. — Népszabadság, 1969. dec. 31. 7.), felelős elme megnagyútatásához kevés. A Népszabadság állásfoglalásából kiérzik annak belátása, hogy a lenini nemzetiségi politikáért még küzdeni kell. Fenyő már csak szavallat a proletár internacionalizmusról, s mikor Vörösmarty, Petőfi nemzeteszményének átörökítése miatt avultnak minősíti Illyés nemzeteszményét, eszébe sem jut, amit a megszüntetve megőrzés lehetőségeiről bizonyára tud, s amit Kiss Lajos a Kortársban ki is fejtett. (Nemzet — nemzeti tudat. Kortárs, 1972. 6. 978—985.)

Eszébe se jut, mondom, s ez kirívó szimptóma. Szigethynek sem jut eszébe, hogy a két nemzetfogalom, melyről Illyés Rákóczi kapcsán beszél, pontosan megfelel annak, amit a feudális és a modern nemzetfogalom lényegéről a történelemtudomány vall, s hogy a nemzet legátfogóbb köteléke a nyelv; ezen csak az ütközhet meg, aki komolyan feltételezi, hogy az *Ebéd a kastélyban* legyekkel elborított öreg grófja közelebb áll Illyés szívéhez, mint a *Báránka* című román ballada pásztorlegénye, akit „szép juháiért, / göndör kosáért / kezes lováért, / komondoráért” irigy szomszédai meg akarnak ölni. S nem csak az életmű állít messze fénylő érveket a sokat emlegetett *mitizálás* ellen, a *Hajszálgöyökerek* maga is emberlefokozó, kizsákmányoló funkciója miatt véli ártalmasnak a fajok s a nyelvek elleni diszkriminációt. A deheroizáló szenvedélyt is azért, mert egy ponton túl „már munkaakadály”. Kiss Lajos említett cikke Illyés aggodalmainak és gondolatainak jelentőségét, sőt aktualitását éppen abban látja, hogy jelzik a nemzeti és nemzetiségi kérdés elaltatásának és megkerülésének lehetetlenségét. „S ezt a dialektikus mozgást, hogy nem csak a társadalmi igazságtalanság torkolthat nemzeti igazságtalanságba, a nemzeti igazságtalanság éppen olyan természetszerűen társadalmi igazságtalanságokhoz vezethet”. (Nemzet — nemzeti tudat. Kortárs, 1972. 6.)

A szóban forgó bírálatok még ha idézik is a költő ki nem kezdhető gondolatait, meg sem kísérik azok logikáját a mitikusnak vélt részletekben is fürkészni, inkább zavart konstatálnak. (Kiss Lajosnak erről is van néhány keserű, találó mondata). Úgyannyira, hogy az olvasó, aki az idézetekből megsejti Illyés gondolatainak erejét, olvassa nagyságának dicséretét — s aztán arról értesül, hogy ez a szerző még azt sem tudja, mi a különbség a magyar és a francia ellenállás között — óhatatlanul gyanakodni kezd. Hátha tudja, csak őt már az izgatja, miként lehetne mindazt, ami történt, átértve a jövő erőforrásává avatni. A vereségek, a bajok tudatát is, hogy úgy dolgozzon — Illyés szavaival szólva —, mint vízesés a dinamóban. A kritika, ha szembetalálta magát ilyen értelmű passzusokkal, tisztelgett vagy nem, de fesztelenül továbbsietett, hogy a kötet lényegének érvénytelenségét valahogy előadhassa. Szinte valamennyi idézett bírálatból kirí, hogy a szerző semmit sem kockáztat, gondolati küzdelemre nem kényszerül. Koroknynál a partneröntudat kínos fölényét engedi szabadjára ez a fesztelenség, Abodynál a heccizű exhibíciót. Írása egyharmada arról szól, miért is nem találkozott ő eddig úgy igazában Illyéssel. Ebbe a „kapcsolattörténeti” keretbe ágyazza idézett gondolatait, aztán bejelenti, hogy formai elemzésre már nincs helye és ideje, tehát abbahagyja. Felölti benne, hogy talán most sem sikerült érvényes munkára váltani a találkozást, de ha már megszületett ez a mű — úgy mond —, ha csőd is, vállalja.

S vállalhatta is, mert senki sem tartott tükröt eléje, hogy lássa, milyen meddő és züllesztő

a szellemeskedés, ha a lelkiismeretes munkát akarja helyettesíteni. S túl Abody csodjén: ezeknek a bírálóknak a mérlegében nem az a fontos, hogy Illyést a homály és a zavarosság gyepűire akarták szorítani, hanem, hogy a vele való vitában semmi erőt sem fejtettek ki a hitelesebb válaszokért, tehát a kérdések történetében szerepük lezárult azzal, amit abban a pillanatban betöltöttek. Így bizonyítván újra az ősigazságot: Isten nem segít felkent királyok ellen. Egy valamirevaló Lukács-tanítvány vagy -unoka például nem nyugodna meg abban, hogy meggyőző költői igazságok a vitatható szóhasználat miatt a teória szférájában érvénytelenek lehetnek. Ezért is kár, hogy nem ők válaszoltak Illyés levelére.

A *Hajszálgyökerek* esszéinek térhódítását tehát ezek a gátnak szánt kritikák meg nem állíthatták. Persze az sem hihető, hogy a Kortárs, a Valóság, az Alföld, a Tiszatáj s a Forrás bírálati viszont sokban segítették. Kiss Lajos bírálatát egy évvel a könyv után jelent meg, s visszhangtalan maradt, a Forrás kritikája lirizálással kerülte el az ütközőpontokat (Szakolczay Lajos: I. Gy.: *Hajszálgyökerek*. Forrás, 1971. 4. 90–91.), de publicitása különben is olyan szűkkörű volt, hogy recenziói közvélemény-alakító szerepet nem tölthettek be. Érvényes ez a Tiszatáj (1971. 6.) s az Alföld bírálataira is.

Ami a legtekintélyesebb folyóirat, a Valóság állásfoglalását illeti, annak kritikusa, Sükösd Mihály semmivel sem érezte meggyőzőbbnek a *Hajszálgyökerek* „alkalmazott” esszéit, mint Abody. (Valóság, 1972. 2. 78–81.) Úgy vélte, nem olyan átfogóak, nem olyan kidolgozottak, mint az *Ingyen lakoma* tiszta esszéi. A példázatként felidézett emlék Sinkóról – akiben a magyarságról, a hajdani csendőrökről leolvasott kép rögzítődött, „gógös, erőszakos, érzelmes, nem nagyon okos”, s aki Illyés szerepét és gondolkozását is kevésnek behatároltnak tartotta – akkor is árnyékot vet Illyés „alkalmazott” esszéire, ha Sükösd nem azonosul Sinkóval. Saját ki nem mondott, el nem gondolt véleményére ismert, mikor Illyés arról beszél, hogy magyarságélményét „milyen külső és belső akadályok háborítják”, de zavarba jön, „ha legnagyobb élő írónk magyarságélményét tartja legfontosabb, minden más háttérbe szorító közlésnek.” Nem hihető el az sem – írja –, hogy „a két világháború közt a népi irodalom volt a magyar irodalom”. „És hadd mondjam ki: – folytatja Sükösd – sokszor kevésnek, hiányosnak érzem (...), hogy a 60-as évek magyarságának bőséges gondjaiból leginkább csak a születéscsökkenést meg a magas öngyilkossági arányszámot méltatja figyelemre. Még a magyar kisebbségek kérdését is kevésnek, mert elszigeteltnek érzem Illyés gondos, a kimondhatóság határáig menő megfogalmazásában.”

Első olvasásra akár azt is hihetné az ember: Sükösd sem mond mást, mint a vezérszólam, csak finomabban mondja. Ám ha jól megnézzük, észrevesszük, hogy mikor a nagyobb összefüggéseket, a mélyebb, tágasabb kifejtést hiányolja, nem az untalan ismételt argumentumra hivatkozik: hogy a szocialista világregndszer összefüggéseiben gondolkodva demitizálódhatnak gondjaink, hanem épp *e tágabb* összefüggésben kívánna rendszerezettebb vizsgálódást. Ami merőben más óhaj, s bizonyos, hogy az „immanens sorsburok” csak ilyen elemzés révén bontható szét végérvényesen, de Sükösd azt is beismeri: Illyés „alapgondjainkról beszél, elsőnek valamennyiünk helyett” – s elmegy a kimondhatóság határáig. Okkal remélhető hát – gondolom én –, hogy aki tőle messzebbre indult – akár a Sükösd által hiányolt közgazdaság, akár a nagypolitika felől –, nem kell vele szembeemennie. S a magyarságélmény mértéke is ez: vannak-e huzalai a kor többi kérdéséhez: az elidegenedés, a közösségi létforma, a szuverenitás, az otthonosság, az emberi szerep lehetőségeire nyílik efelől kilátás? Sükösd nem veszi észre ezeket az *összefüggéseket*, de Illyéstől ilyen összefüggéseket kíván, amelyek, azt hiszem, egyelőre tényleg túlesnek a kimondhatóság határain.

De hagyom a minősítést, nem apológiát írok, hanem egy fontos könyv fogadtatásában észlelhető tendenciák, viselkedésformák tanulságait vizsgálom, a hozzá való viszony termékenységét, termékétlenségét. Bizonyos például, hogy egy átfogóbb, módszeresebb elemzésnek Sinkó élményével is számolnia kell, s persze azzal is, mitől fosztotta meg Sinkót, s nyomában a vajdasági magyar irodalomnak ennek az élménynek a megkövülése. (Van erről

személyes emlékem is. Beszéltem Sinkóval Kosztolányiról, láttam a debreceni egyetem nemzeti könyvtárában a megdöbbenését, mikor könyvei céduláit nem találta a katalógusban.) Erre azonban itt nincs idő. Beszélnem arról kell, ami minden recepciók mértéke: értettük-e a kérdéseket, melyekre a *Hajszálgyökerek* felel? Értettük-e olyan érzékenyen, hogy a felelet stílusát is levezethessük a kérdésekből, azok természetéből?

Sükösd bírálatának egyes mozzanatai arra utalnak, hogy sejti, milyen veszedelmes terepen: mennyi tabun, érzékenységen, masszív dogmán, gyanún és közönyön kellett Illyésnek becses ügyeit átsegíteni, kivezetni a fényre. Ám ennek a küzdelemnek kapcsolatát a szellem centrumával s az előadás derűjével; meglepetéseivel ő sem látja. Így a politika a kritikából nem olvashatta ki, mire lehet képes a *Hajszálgyökerek*, milyen s mekkora korérzület, nemzeti szomjúság fejeződik ki benne. Legtöbbet olyan fiatal, elfogulatlan kritikusok árultak volna el erről az úrról, melyet a könyv betöltött, mint Kis Pintér Imre. (Alföld, 1971. 8. 70–73.) Róla aztán igazán nem hihette senki, hogy gyerekkora mámorait szeretné prolongálni. Igen jellemző, hogy még az idézetei is merőben mások: nem az „egyetértve és vitázva” stratégia ugródeszkái, fedezetei, hanem az olvasói élmény menetét, fokozatait demonstráló példák. Ezért észlel több gondolatot, mélyebb, filozofikus érvényű jelentést ott is, ahol nemzedékünk csak a pro és kontra argumentumait veszi észre. Mintha nem is arról a könyvről írna, amelyben mások zavart kép- és fogalmiság-ellentmondásait fedezik fel. Ő az egyéniség erejét: a szemlélet egységét, a látótér tágasságát, a problémák iránti érzékenységet. Arra a nagyon fontos tényre ő is figyelmeztet, hogy Illyés magyarságfelfogása „az európai racionalizmus kohójában finomulva is — félreérthetetlenül Adyé.” Szomorú, hogy a recepció alapszólamában fel sem ötlött, mi vállalható ebből a nagy örökségből. Ha felötlött volna, nehezebb lett volna Illyést a mitizálás gyanújába keverni. De ki figyelt az Alföldre 1971-ben jövőt fürkésző szándékkal?

Pedig a *Hajszálgyökerek* iránti fogékonyság titka, ahogy én látom, éppen az, hogy a *mai értelmiség helyzetérzékelése és irodalmunkon iskolázott magyarságtudata — mely félszeg, felemás formákba kényszerült — önmaga korszerűvé alkotott, verhetetlen inkarnációjára ismert benne*. A könyv bírálói közül Kiss Lajos az egyetlen, aki ezt a két forrást: a nemzeti, nemzetiségi lét mindennapi egzisztenciális sérelmeit és a Balassitól Adyn át máig fölhalmozott, kiérlelődött nemzeti tudat állandóságának és törvényszerű változásainak dialektikáját, ennek szerepét Illyés vállalkozásaiban észreveszi és megérti. Ezért mozoghat interpretálása olyan pályán, mely a gyakorlat s az elmélet között eleven kontaktust tarthat. Mert érti a kérdést, mely Illyést gondolati küzdelemre sarkallta.

És az a feltevés, hogy ezeknek a kérdéseknek a súlyát a politika is tisztábban mérte, mint a kritikák, melyekről azt hittük, hivatalosak. Nem lehetséges ugyanis, hogy azok a fejlemények, melyeket az identitástudat újjáéledésének jeleiként említettem, a politika akarata ellenére történtek. Vannak közvetlenebb érvek is. A világ magyarsága iránti figyelem és felelősség létjogának állami elismerése, a kapcsolatok szálainak sűrűsödése, a határokon túli magyar írók műveinek behozatala, ezek jelenléte, visszhangja a rádióban, televízióban, lapokban, folyóiratokban. Fetiszizálnók a *Hajszálgyökereket*, ha azt hinnők, mindez neki köszönhető. Ha egy nagy tendencia kibontakozik, olyan tartományokból is kaphat erősítést, amelyekről azt hittük, üresek. S kifejelemek ennek is nem sejtett elágazásai, vulgáris szintjei. Divattá is válhat, amellyel szemben egyetlen védekezés lehet termékeny; az alapszövegek jelenléte, s interpretálásuk revíziója, újrakezdése, elmélyítése. Így épülhetnek be a közgondolkodás szövetébe, s válhatnak a mérték, a kiválasztás, a felelősség iskoláivá.